

אבינועם רוזנק

מוסר, מלחמה ושלום במשנת הרב קוק ותלמידיו: המפגש בין אוטופיה למציאות

עבודתו הספרותית והמחקרית של פרופ' יונה פרנקל ז"ל לימדה אותנו – בין היתר – את אומנות המעבר מהטקסט הקאנוני אל ה"כאן" וה"עכשיו" האנושיים. הוא השכיל להעניק לנו את דרכי הקריאה הקשובה והזהירה, המבקשת לחדור ללבן של הכותב, ואת המיומנות של הפרשנות המאפשרת "ללוש" את הכתוב ולמצוא בו יותר ממה שנראה לעין במבט ראשוני. כל אלה אפשרו את הפרשנות הספרותית והקיומית שאפיינה את כתיבתו. לזכרו הברוך מוקדש מאמר זה.

להלן אבקש להתחקות על שאלה עיונית העוסקת ביחסו של הראי"ה קוק למלחמה ושלום בכלל, וביחסו ליושבי כנען, לכיבוש ארץ ישראל וכן על חזונו הפוליטי בפרט. מטבע הדברים, נוכח הפער בין החזון האוטופי והמציאות הריאלית, סוגיות אלו "טעונות" הן. בד בבד אצביע על דרכי התמודדותם של חלק מתלמידיו מול הווה שהרב קוק לא הכיר. בדבריי אנסה להצביע על המצוקה שאליה נקלעו התלמידים, ועל טיבו של הפתרון שמצאו, על יתרונותיו ובעיותיו. אצביע על התרומה של "תורת אחדות ההפכים" להבהרת הגיונו של הרב קוק ולהבנת תגובת תלמידיו, ו"אשוחח" עם ספרו של אלי הולצר שעסק בסוגיות אלו.

בכתבי הרב קוק אפשר לאתר שתי תגובות לסוגיית מוסריותה של המלחמה וכיבוש ארץ ישראל. התייחסותו של הרב קוק לשאלה זו ביחס לתקופת המקרא נראית כמהופכת לחלוטין מגישתו הנעדרת כל אלמנט של אלימות בעידן המודרני. הפער בין התגובות השונות ניכר, ועלול להיתפס כסותר אהדדי. מאמרי יעקוב אפוא אחר הגיונו הדיאלקטי של הרב קוק ויתחקה על הצלחתם החלקית של כמה מתלמידיו ביישום הגיונו.

הרב קוק והיחס למלחמה ולשלום

בכתבי הרב אברהם יצחק הכהן (הראי"ה) קוק אפשר לאתר שתי התייחסויות שונות בדבר טיבה של המלחמה בכלל וכיבוש ארץ ישראל בפרט. בשתי ההתייחסויות שיידונו להלן נמצא ששאלת המוסר מרכזית.¹

בזכות המלחמה

התבטאויותיו של הרב קוק בזכות המלחמה וכיבוש ארץ ישראל מידי כנען ומימושם של הציוויים המקראיים נאמרות מתוך תפיסתו האידאית ובזיקה לחזון המוסרי שהוא מייעד לישראל. דבריו של הרב קוק בזכות המלחמה מרשימים בעצמתם ובחד-משמעיותם. המעיין בדבריו להלן ייתקשה להאמין שמאחורי כתיבה זו נמצא הוגה שקידם הגות של שלום והעדר אלימות מוחלטת כפי שאנסה להבהיר בהמשכו של המאמר.

קריאת המקרא וסיפור מאבקם של האבות ויהושע מול יושבי הארץ תוך מימוש הציווי האלוהי של "מלחמת החובה" מתפרשים לחיוב על רקע הזמן והמקום שבהם נעשו מעשים אלו. וכך דבריו ב"אורות":

אנו מסתכלים בדורות הראשונים, המספרים בתורה, בנביאים ובכתובים, אותם הדורות שהיו עסוקים במלחמה – והם הם הגדולים שאנו מתיחסים אליהם בידידות וגדלת-קדש. הננו מבינים, שהזיק הנשמתי הוא היסודי [...] ואותן הנשמות החזקות חוזרות לחיות בנו כימי עולם.²

המלחמה היא אפוא ביטוי החושף – בזמן ובמקום המדוברים (וזהי אבחנה והגבלה חשובות להמשך דברינו)³ – את מלוא עצמתם של הנשמות שכוננו את

* יסודותיו של מאמר זה במאמרי, Rosenak 2013, גרסה זו רחבה ומתוקנת מקודמתה.
¹ אף שהמונח "מוסר" שיחק תפקיד מרכזי במשנת הרב קוק (קוק, ראי"ה, תשמ"ב, פרק יב, ס"ק ד) וטענתו הנחרצת ש"אסור ליראת שמים שתדחק את המוסר הטבעי של האדם" (הנ"ל, תשמ"ה, ראש דבר, עמ' כז). אולם צודק אלי הולצר שהדגיש שבמשנת הרב קוק, המונח "מוסר" אינו מצומצם לאתיקה בלבד. לא המעשה הספציפי עיקר אלא הרוח העומדת מאחוריו או "הקדושה" החובקת אותו: "על כן אי אפשר כלל לדרוש שיהיה בעולם עם מוסרי, כי אם עם קדוש, עם שכל מה שיגביר את עצמו, כל מה שירומם את ערכו בפנים ובחוץ, כן ירומם ויגביר את האור והטוב בעולם" (שם, ג, עמ' יג); וראו איש שלום ורוזנברג, תשמ"ח, מבוא, עמ' 52–63; בן שלמה, 1989, עמ' 51–60; על המוסר לא רק כיחס חיצוני אלא גם כתכונה פנימית ראו קוק, ראי"ה, תשמ"ב, עמ' קלו.
² קוק, ראי"ה, תשמ"ב, המלחמה, ב, עמ' יד–טו.
³ ראו להלן בסוף מאמר זה.

האומה ונלחמו את מלחמת ה'. הרוח (ולאו דווקא המעשים כשלעצמם) שצריכה להניענו עתה היא הרוח שהניעה אותם אז. זוהי מלחמת הטוב כנגד הרע, האור כנגד החושך. מלחמת ישראל כנגד שבעת העממים אינה רק מלחמת כיבוש של קרקע, אלא מלחמה מוסרית ורוחנית. לדידו, יהיה זה אירוע הרה אסון אם מלחמה מעין זו תושהה.

במכתב לד"ר בנימין מנשה לויין משנת תר"ע – המביע, מצדו של לויין, אי נחת מההשלכות המוסריות של מעשי הכיבוש המקראיים וחובת מלחמת החרמה בעמלק – מבהיר הרב קוק את יחסו לסיפור המקראי ולחובת הכיבוש וההשמדה. לטענת הרב קוק, יש להבין את ההתנהלות הישראלית בעבר ובהווה כחלק מעריגה טבעית אל "העצמיות האלהית". הנבואה מבארת מהי הדרך הנאותה להוצאת עריגה זו מן הכוח אל הפועל. מול תרבות ישראלית מלאה טוב⁴ ניצבת תרבות מהופכת של רשעות וסכלות, שטופת זימה, רצח ועבודת אלילים.⁵ המלחמה אפוא נדרשת. יש להביא לניצחוננו של המוסר ולחלץ את "העולם האומלל" מזרועות "הרשע והסכלות" הרואות בתכונה "של החיה הרעה שבאנושיות [...]" מטרת חייהם. המלחמה שיש להכריז עליה אינה אישית ואינה לאומית, אלא אידאית וחינוכית, "מלחמה [...]" נגד הרע "שבאדם ונגד כעורו". מלחמה זו היא מלחמת "גבורים וקדושים" ועל מזבחה מוכנים המתמסרים לה למות.

כאמור לעיל, הנבואה הפכה רעיון מופשט זה לקונקרטי, והצביעה על יעדיו הברורים. היא "העידה על גזע עמלק" כגזע שניגודו לישראל מוחלט "שתרופה אין לו" ואין עצה אלא "מחזות זכרו".⁶ הדיכטומיה בין עמלק לישראל מובהרת על ידיו – ברוח מהר"לית⁷ – כמתח שבין טבע (העמלקי) לנס (הישראלי).⁸

⁴ תיאורי התרבות הישראלית מקבלות תיאורים כגון 'עמל בתורה', 'יושר מדות', 'התרוממות הנשמה' הנעשית על ידי 'שירת קודש', 'תפלה ומעשים טובים'.

⁵ קוק, ראי"ה, תשמ"ד, ב, עמ' תקח.

⁶ שם, עמ' תקט.

⁷ וראו רוס, תשמ"ו.

⁸ "עמלק מחזיק בהטבע בעיקר, בעבור אהבתו להרע [...] והוא קשור בו, ואינו יכול לסבול ניסים בעולם, ולא שינוי טבע במוסר האדם. ולעומת זה ישראל יצר ה' להבקייע את חומת הטבע, ומציאות הניסים עשו חלונות בהטבע, באופן שאיננו סותם בפני האור האלקי, ונמצא שאחר שכבר נעשו הניסים בעולם, בהריסת הטבע, כבר נתמתק הטבע עצמו, באדם ובעולם [...] עמלק הוא ההיפוך ממש מכל מגמת הקודש של ישראל, וצריך הוא להמחק, כדי שיהיה השם וכסאו שלם" (קוק, ראי"ה, 1999, ג, פסקה רנא, עמ' צה); והשוו קוק, ראי"ה, תשמ"ב, ישראל ותחיתו, ב, אודות ההבחנה בין ההבנה הסיבתית לבין ההבנה המוסרית.

הרב קוק אף מבהיר ששנאתו הייחודית של עמלק לישראל היא בכך שזו אינה מכוונת כנגד הכלל הלאומי אלא לכל יחיד.⁹ עמלק שונאים את קדושת ישראל מעיקרה.¹⁰ עמלק מבקשים לאבד כל נפש מישראל; שנאתם לישראל מוחלטת "מצד שנאת הרע לטוב, מפני שהוא הפכו". מניה וביה, שנאה זו דורשת התייחסות שונה משאר דיני המלחמה, וטעה שאול המלך כשסבר להחיל על אגג כללים מוסריים כלל אנושיים. ישראל נדרשים להשמיד את עמלק באופן מוחלט בשל תשוקת ההשמדה המוחלטת של עמלק ביחס לישראל. עמלק הוא "עצם הטומאה" שמציאותו מטמאת כל ו"דוחק רגלי הקדושה" – ועל כן "ביעורו מצוה";¹¹ ההתנגשות עמו חזיתית.¹²

כאמור, הנבואה מנחה את האדם "אל אושר השלום ועדנת האהבה"¹³ לקראת חזון עתידי שבו "האנושיות לא תמצא לה כל צורך בשום מפעל של שנאה". מצב אידאלי זה יתרחש עם מחיית עמלק ואתם שבעת העממים. כל היסוס והשהיה במלחמה נגדם יהיה לישראל – ולעולם כולו – לרועץ. פעולה מהוססת נגד עמלק ועמי כנען כבר גרמה בעבר "כל אותן הצרות החמורות והרוחניות". הנותרים לפלטה לְמִדּוֹנוֹ "לעשות את כל תועבותיהן: שריפת בנים ובנות באש וכל תועבות האמורי". ועתה נוכח השאלה המוסרית של לויין על דרכי כיבוש הארץ: "למה התיחסנו אליהן באכזריות?" עונה הרב קוק: "לא נוכל לצייר, כמה חשוך ושפל היה העולם מבלעדי האכזריות הזאת שלנו". כך גם "לא

⁹ קוק, ראי"ה, תש"ן, עמ' כו.

¹⁰ קוק, ראי"ה, תשמ"ד, ב, עמ' 508: "הנבואה, הצופה ברוח אלוקים החיים אל נשמת גוי ואדם, העידה על גזע עמלק, שנגודו לאור ישראל הוא נגוד עצמי, שתרופה אין לו כי אם למחות את זכרו, כדי לישר את הדרך של התולדה הישראלית מאבן המכשול היותר גדולה"; קוק, ראי"ה, 1999, ג, קובץ ו, פסקה רנא, רנב; בית אורות, תשס"ז.

¹¹ "והנה שאול חשב שעיקר ענין האבדת עמלק הוא רק כדי שלא יוציא ממנו פעולות רעות בפועל, אבל באמת אינו כן, כי אף שהפעולות הרעות מוכרחות לצאת ממנו ומרשעים יצא רשע, אבל עיקר מצות מחיתו הוא כביעור חמץ וע"ז [ועבודה זרה], כדי למעט את הטיפלה, שמטמא את אוירו של עולם במציאותו, ע"כ [על כן] הי' [ה] שמואל חותך את בשרו של אגג ומשליך לנעמיות, כדי שיתבער לגמרי מן העולם" (קוק, ראי"ה, תש"ן, עמ' כו).

¹² קוק, ראי"ה, תשמ"ב, אורות התחיה, ט, עמ' סג, ד"ה: "הזוהמא הנשמיתית"; הנ"ל, 1999, קובץ ו, סעיפים רנא-רנב; הנ"ל, תשנ"ה, ב, פרק תשיעי – הרואה, שי, שם, נח, א, עמ' 379: "עמלק נצב כצד לישראל, עינו היתה רעה במה שיצאו ישראל לחדש בעולם שתהי' אומה מתנהגת במלכותה ע"פ גאון שם ד"; שם, ט, י, עמ' 250; הנ"ל, תשמ"ט, א, עמ' רלב; הנ"ל, תשמ"ג, עמ' קי. וכן ראו הנ"ל, תשנ"ה, פרשת זכור.

¹³ קוק, ראי"ה, תשמ"ד, עמ' תקט.

נוכל לצייר כמה רע ונתעב" היה בעולם "לולא ההארה הטהורה של אור ד' ודרכיו"¹⁴ שמובעים בהתגלותו דרך ישראל בהיסטוריה.

לטענת הרב קוק, הרצון להגיע אל חיים אידאליים ללא התמודדות אמתית עם הרוע היא תכונה העוברת כחוט השני בנצרות. הנצרות "חפצה באמת למחוק את מדת השנאה"¹⁵ אך התמודדות זו אינה מציאותית. באופן פרדוקסאלי דווקא הנצרות שפכה דמים יותר מכל דת אחרת, "והרבתה משטמה בגלל מחיקת השנאה". על סמך היגיון פסיכולוגי-תרבותי זה מבהיר הרב קוק את אימי מלחמת העולם הראשונה. לטענתו, אלימותה של מלחמה זו פרצה מאותה הדחקה בלתי טבעית של השנאה המתפרצת באופן בלתי מבוקר והורסת כול.¹⁶ הרצון לדחוק את הקץ באופן בלתי טבעי ולמחוק את "השנאה[...]" לפני זמנה" יוצר נתק בין "אור האמונה האלהית" לבין "כל סדרי החיים החברתיים",¹⁷ (מה שגרם "לעמים החוסים בצלה [...] להתגדר בתכונות אליליות").¹⁸

בד בבד הרב קוק אינו פוסל את האפשרות שאבותינו טעו במעשה זה או אחר: "אין אנו אחראים על כל המעשים שעשו גדולי האומה", ומחאה כנגד מעשי גדולי האומה נמצא בנבואה. וכבר למדנו מהרמב"ם (שמונה פרקים, פרק ז), שאין אדם שלא יהיה בו חסרון "וישנם מעשים שנעשים ע"פ גדולי גדולים שהם ראויים לבקרת". כל אדם חוטא, אולם החטא אינו מבטל את העיקר.¹⁹

כנגד האלימות

לעומת התבטאויות אלה מבהיר הרב קוק את טיבה הייחודי של תקופת שיבת ציון בזמנו ואת התקווה שעידן משיחי זה יאפשר לישראל לשוב אל הפעילות הפוליטית ללא אלימות ומלחמה. גם כאן דברים אלה נאמרים מתוך הקשר רחב

¹⁴ ש.ם.

¹⁵ ש.ם.

¹⁶ "הכבישה המוסרית שעל-פי התרבות החלונית, ששלטה הרבה על העמים, העיקה על לבם, והרבה מדות רעות, תְּלִיִּים וְקִצְפוֹנוֹת, נצברו במעמקי נשמותיהם. והם יוצאים מְחַרְצְבוֹתֵיהֶם על-ידי המלחמות רבות-הדמים וגדולות-האכזריות, הנאותה יותר לטבעם הבלתי-מזקק עדין כעת" (קוק, ראי"ה, תשמ"ב, המלחמה, ה, עמ' טז).

¹⁷ דפוס פסול זה, של דחיקת המצוי הטבעי באופן בעייתי, מצוי גם בביקורתו של הרב קוק על הצמחונות [שיסודותיה אכן נעלים], המתעלמת מהרצון הטבעי והחיוני לאכילת בשר ועל החיוב של אכילתו המוגבלת. וראו קוק, ראי"ה, 1999, כרך ג, קובץ ז, פסקה קג, עמ' קפא-קפב. אודות ההשלכות של עמדה זו וניגודה ל"חזון הצמחונות" של הרב קוק ראו רוזנק, 2007, עמ' 358—364.

¹⁸ קוק, ראי"ה, תשמ"ד, עמ' תקט.

¹⁹ ש.ם, עמ' תקט-תקי.

שבו הוא רואה בחיוב את חיוניות מלחמת העולם הראשונה ואת התפקיד החיובי של המלחמה²⁰ להוצאת הפוטנציאל הלאומי הייחודי מהכוח אל הפועל.²¹ אולם בניגוד למהלך הטבעי של המלחמה הרב קוק מייעד לישראל הווה על-טבעי הנעדר כל אלימות.²² לטענתו, יש זיקה סמביוטית בין ישראל לעמים. עם ישראל נתפס כגרעין האנושות,²³ ויכולתם של ישראל להגיע לתכליתם מותנות בהגעתם של העמים למימוש העצמי (והמלחמה היא גם תוצאה של מצב מוסרי מקולקל של העמים וגם הכלי לשפר ולעצב עולם חדש).²⁴ בכתיבתו נמצא שבעצמת המלחמה כך גודל הציפייה המשיחית; ולטענתו, לאחר שוך הקרבות יתגלו רגליו של משיח, ועל ישראל להכין עצמם לכך.²⁵ חזון זה חותר להווה – וכך הוא הבין את המצב המדיני הריאלי – שבו ישראל יוכלו לממש את מפעלם המדיני ללא אלימות ומלחמה:

עזבנו את הפוליטיקה העולמית מאנס שיש בו רצון פנימי, עד אשר תבוא עת מאשרה, שיהיה אפשר לנהל ממלכה בלא רשעה וברבריות; זהו הזמן שאנו מקוים [...] בחלה נפשנו בחטאים הָאֵימִים של הנהגת ממלכה בעת רעה. והנה הגיע הזמן, קרוב מאד, העולם יתבסס ואנו נוכל כבר להכין עצמנו, כי לנו כבר אפשר יהיה לנהל ממלכתנו על יסודות הטוב, החכמה, הישר וההארה האלהית הברורה [...] אין הדבר כדאי ליעקב לעסק בממלכה, בעת שהיא צריכה להיות דמים מלאה, בעת שתובעת כשרון של רִשְׁעָה. אנו קבלנו רק את היסוד כפי

²⁰ "כשיש מלחמה גדולה בעולם מתעורר כח משיח. עת הזמיר הגיע, זמיר עריצים, הרשעים נכחדים מן העולם והעולם מתבסס, וקול התור נשמע בארצנו" (קוק, ראי"ה, תשמ"ב, המלחמה, א, עמ' יד).

²¹ שם, ו, עמ' טז: "כל העמים מתפתחים, ויוצאים אל הפעל על-ידי תנועותיהם הטבעיות. המלחמות מעמיקות את הערך המיוחד של כל עם, עד שמתבלטת צורתו ויוצאת אל הפעל בְּהַגְמָה בכל פְּרָטִי עמקיה". וראו עוד שם בהרחבה.

²² גם רעיון זה קשור למשנת המהר"ל וראו לעיל הערה 7.

²³ "כנסת ישראל היא תמצית ההויה כולה" (קוק, ראי"ה, תשמ"ג, עמ' נו; הנ"ל, 1999, קובץ ב, פסקה קנו; הנ"ל, תשמ"ב, א, א, עמ' קכט); ועיינו בן-נון, תשמ"ח, עמ' 174–175; רוזנק, 2007, עמ' 58–87.

²⁴ קוק, ראי"ה, תשמ"ב, המלחמה, ח, עמ' טז.

²⁵ מלחמת העולם של עכשו צפיה נוראה גדולה ועמקה יש בה [...] והוראת קץ המגלה של התישבות ארץ-ישראל" (קוק, ראי"ה, תשמ"ב, המלחמה, א, עמ' יד); "בנין העולם, המתמוטט כעת לרגלי הסערות הנוראות של חרב מִלְאָה דם, דורש הוא את בנין הָאֵמָה הישראלית [...] ואי-אפשר לרוח אדם, שהרגשתו נְשַׁמְתוּ פועמת בו, להיות שוֹקֵט בשעה גדולה זו" (שם, ט, עמ' יז).

ההכרח לַיִסָד אֶמְהָ, וכיון שנגמל הגזע הַדְּחָנוּ מִפְּלֶךְ, בגויים נתפורנו, נְזַרְעֵנוּ במעמקי האדמה, עד אשר עת הזמיר תגיע וקול התור ישמע בארצנו.²⁶

לטענתו של הרב קוק, מצב אוטופי זה היה טמון כבר בראשית כינונה של האומה הישראלית. פריווילגיה זו מותנית בתודעה העצמית ובניקיון כפיהם של ישראל נוכח מחויבותיהם הרוחניות. כחלק ממשנתו ההיסטוריוסופית האידאליסטית הרב קוק מניח שמרגע שהעמים יזהו את עצמתם הפנימית של ישראל ונאמנותם אליה,²⁷ יפוג הצורך במלחמה. כל המאבקים בעבר הם פרי חטא העגל; חטא שמנע מהאומות להשלים עם ישראל ולהודות בצדקתו.²⁸ תהליך התפתחותי זה חל על כלל האנושות, שעתידה להתאחד "למשפחה אחת וחדלו אז כל התגרות וכל המדות הרעות היוצאות מחילוקי עמים וגבולותיהם".²⁹

חשיבותם של הגוף ושל הכלים הלאומיים והפוליטיים

תהליך ההשתלמות האוניברסלי קשור קשר הדוק בתהליך ההשתלמות הפרטיקולרית של ישראל (בגוף וברוח). כל מרכיבי המציאות קשורים ומשפיעים זה על זה, וישראל, על פי שיטתו, הם גרעין תפקודן של אומות העולם.³⁰ רכיב מרכזי בגאולה המתהווה מצוי בשיבת ישראל למחוזות הגוף ובראיית הגוף כ"קדוש"³¹, וביטוי לכך יש בהגותו³² ובכתיבתו ההלכתית.³³ הרב קוק דחה

²⁶ שם, ג, עמ' טו.

²⁷ "לא לְשָׂאב מְבָארוֹת זָרִים הִיא קְרוּאָה כִּי אִם לְדִלּוֹת מִמַּעֲמִיקָה [...] כֹּל הַתְּפִיזוֹת שֶׁבְעוֹלָם יִתְחַדְּשׁוּ עַל-יְדֵי חֲדוֹשׁ רוּחָנוּ [...] וִיתְאַחֲדוּ לִינֵק מְטַלְלֵי אוֹרוֹת הַקֹּדֶשׁ, אֲשֶׁר הוֹכְנוּ מֵאֵז לְכָל גּוֹי וְלְכָל אָדָם בְּבֵּאֵר יִשְׂרָאֵל" (שם, ט, עמ' יח).

²⁸ שמות רבה (וילנא) פרשת משפטים פרשה לב, אות א: "אלו המתינו ישראל למשה ולא היו עושים אותו מעשה לא היתה גליות ולא מלאך המות שולט בהן". וראו בן מרדכי, תרי"ג, פרק ט, אות ה; קוק, ראי"ה, תשמ"ב, המלחמה, ד, עמ' טו.

²⁹ קוק, ראי"ה, תשמ"ב, אורות ישראל, פרק ה, פסקה יא, עמ' קנז.

³⁰ רוזנק, 2007, עמ' 58—87.

³¹ 'בשר קודש, לא פחות ממה שיש לנו רוח הקודש' (קוק, ראי"ה, 1999, קובץ ג, פסקה רעג, עמ' ק).

³² קוק, ראי"ה, תשמ"ג, עמ' ב—ג; הנ"ל, 1999, קובץ ב, פסקה ו, עמ' רצד—רצה; הנ"ל, תשמ"ה, ב, עמ' רצ—רצא; הנ"ל, תשמ"ט, א, עמ' לט; הנ"ל, תשמ"א, ג, עמ' נח: 'ועל הכל אנו מטביעים את

הוד הקודש'; הנ"ל, תשמ"ד, עמ' 94—99, 234—235, 404—411 ועוד.

³³ כגון חובת שמירת נקיות הגוף (קוק, ראי"ה, תשמ"ה, או"ח, סימן ב, סעיף ו, עמ' יז, טור ב); וההכרה בדבר הקשר העמוק בין בריאות הגוף ליכולת עבודת וידיעת ה' (שם, או"ח, סימן ו, סעיף א, עמ' לג, טור א). ניתן להצביע על זיקות מימוניות לכך, וראו רמב"ם, מו"ג, ג, כז; ביק, תשמ"ו. יחס הקדושה לגוף עולה עם חובת קבורת נפלים שנראים כשפיר כשנגמר צורתם כאדם (קוק, ראי"ה, תשמ"ה, או"ח, סימן תקכו, סעיף י, עמ' פא, טור א). כל זאת מתוך רצון למניעת ביזיון הגוף (שם,

נמיכות רוח, וייחל לעצמות גופניות רומנטיות³⁴ תוך הבנה לרוח החלוצים הבזים לגב "הכפוף" ול"פנים הצמוקות והעצובות המפיקות פחד ומורך לב [...] עם איזה דכורך של עניות".³⁵

לשיטתו, הרוח מזככת את כוח הגוף,³⁶ והתעצמות הגוף היא תנאי הכרחי להמשך התעצמות הרוח.³⁷ הדואליות הפסיכופיזית אינה מְצָרָה אלא מעצימה. התלות בין הכוחות הבינאריים (רוח וגוף) משמשת גם כמחסום מוסרי ודתי. הרוח נדרשת להיות שומר סף המסלק כל שימוש שלילי. תפארתם של ישראל לא באה מכוח זרועם,³⁸ ועלינו "להשמר מקיצוניות" פיסית. הכוח הגופני צריך לסנן ולהישמר "מכל דרכי השלילה הנכרכים עמה"³⁹. השיבה אל הגוף אין משמעה חיקוי מנהגי העמים;⁴⁰ והיא צריכה, כאמור, לשמש מצע להעצמתם של כוחות הרוח הייחודיים לישראל.

ממילא לא יכולה להתחולל גאולה רוחנית ללא השיבה לגוף המדיני שעמו שבים החכמה, הגבורה, היושר ו"הטהרה הפנימית". ההכרה "שיש לה ארץ, שיש לה שפה, ספרות, שיש לה צבא" היא חיונית להתפתחותה של האומה.⁴¹ עם ישראל לא יוכל להוציא את כוחו הרוחני מהכוח אל הפועל אם לקהל ישראל לא

טור ב). לאחר מות האדם מעמדו של הגוף הופך לסמל הלכתי המבוטא בחובת ליווי המת וקבורתו המוכיח את חשיבות העשייה לחיים ולמתים בשווה. כלשונו: 'שיש חיבור לכל פעולות וארחות החיים גם אחרי מות האדם' (הנ"ל, תשנ"ה, א, עמ' 89, פרק ג, ס"ק ג).

³⁴ קוק, ראי"ה, תשמ"ב, פסקה לג, עמ' פ.

³⁵ קוק, ראי"ה, תשמ"א, א, עמ' קפה.

³⁶ "ומתוך הצורך הגדול של התגברות הקדושה בעולם באחרית הימים ע"י כנס", מוכרחת גם הגבורה הגופנית להתעורר ברב כח. ועל עובדי ה' באמת החובה מוטלת לזכך את היסוד הפנימי של הגבורה, בגבורה קדושה ברוחניות [...] (קוק, ראי"ה, תשמ"ד, מכתב אעח, עמ' פט)

³⁷ ועל כל "ההתעמלות, שצעירי ישראל עוסקים בה בא"י לחזק את גופם בשביל להיות אמיצי כח לאומה, היא משכללת את הכוח הרוחני של הצדיקים העליונים העוסקים ביחודים" (קוק, ראי"ה, תשמ"ב, אורות התחיה, סעיף לד, עמ' פא).

³⁸ אנו צריכים להבחין ולדעת למדי כי מעולם לא היינו מצטיינים בכח זרע נגד כל העמים וכי לא בכח זרע הבשר קמנו ונתעודד עד כה. אמת הדבר שיותר מדי נחלשנו חולשה גופנית, שעזרה גם כן לגרום חולשה רוחנית, וצריכים אנחנו להגביר כחותינו העזובים והנרדמים" (קוק, ראי"ה, תשמ"ב, אדר היקר-עקבי הצאן, עמ' נב-נג).

³⁹ שם.

⁴⁰ "אבל דווקא באותה הרגע עצמה לא לשכוח שעלינו החובה שלא לעשות את מעשנו רק על פי דימויים וחיקויים קופיים. משלים טובים הם לנו אם נביא ממנהגי העולם הכללי, אבל לא נטעה בין משל לחיקוי [...] חיקוי הבא מהכרה גולמית, האומרת איכה יעבדו הגויים האלה-ואעשה גם אני" (קוק, ראי"ה, תשמ"ב, עמ' נג-נד)

⁴¹ קוק, ראי"ה, תשמ"ב, המלחמה, פסקה ז, עמ' טז.

יהיה בסיס מעשי של מדינה וממלכה, ואלה יהיו ריקים מתוכן ללא "אידיאה אלהית" שתמשול בהן.⁴²

חזון השלום ואחדות ההפכים

חזון השלום של הרב קוק קשור לגישה חב"דית קלאסית המחייבת הכרה במלכות שמים כבסיס להשגת שלום ואהבה, רגש טהור ואחוה אנושית. רק אם ישראל יכירו בבורא עולם תוכשר הדרך להכרה מקבילה על ידי כל העמים, "ואז תחל ברכת שלום להיות שרויה בעולם".⁴³ מגמה זו תיאר אלי הולצר בהרחבה בספרו "חרב פיפיות בידם".⁴⁴ צמיחתם הרוחנית של ישראל – תמונת תשליל לחטא העגל שפתח את מעגל האלימות – היא הבסיס שעליו חזה הרב קוק את כינונה של מדינת ישראל:

ישראל יעשה דרכו לא ברוח סער, כי לא ברעש ה' כ"א [=כי אם] בקול דממה דקה [...] כאשר נפסול את דרך ההובלה אל ההשלמה הכללית [...] אם תהיה בדרך רעש וסערת מלחמה בהוראת עוזו וגיבור מלחמה, נשאר לפנינו רק שתעשה הקדושה האלוהית המתפשטת מאורן של ישראל את דרכה בנחת ובמתירות, בצעדים איטיים.⁴⁵

מגמה אנטי מלחמתית זו היא מיצוי של "תורת אחדות ההפכים" הנקוטה בידיו של הרב קוק.⁴⁶ ואכן, דבריו לעיל הם גילום של עמדה זו: הוא מסרטט את חיוניות קיומן של מגמות מהופכות בזיקה שבין ישראל לעמים. מחד גיסא, חיוב המלחמה המאפשרת בידול והבחנה בין העמים השונים, העמקת הקונפליקט בין הרוחות והעקרונות השונים ומיגור הרע נוכח הטוב; מאידך גיסא, ראיית הניגודים כביטוי של המכלול האלוהי והדגשת חשיבותם של הניגודים ומימוש תפקידם השונה בעולם. גישה אחרונה זו מחייבת אי לוחמה וטיפוח השלום שעיקרו הגעה לתודעה המאפשרת לראות כיצד "כל אומה תטביע [...] איזה

⁴² קוק, ראי"ה, תשמ"ב, 'האידיאות בישראל', פסקה ב, עמ' קד.

⁴³ קוק, ראי"ה, תשמ"ח, 'תעודת ישראל ולאומיותו', עמ' 709 (הופיע ב"הפלס", ירחון רבני, ברלין, תרס"א). וכן הנ"ל, תשמ"א, ב, תרסז, עמ' רעח-רעט; הנ"ל, תש"א, עמ' רצ.

⁴⁴ הולצר, תשס"ט, עמ' 63—87.

⁴⁵ קוק, ראי"ה, תשמ"ט, א, שטו-שטז.

⁴⁶ וראו בהרחבה אודות משנה זו אצל רוזנק, 2007, עמ' 44-56; הנ"ל, 2007, עמ' 54-57.

חותם על ההבנה הנמשכת מאור תורה, ע"פ הכרעותיה הטבעיות והתולדותיות".⁴⁷ ברוח זו ניתן ללמד זכות על הנצרות, ש"חפצה באמת למחוק את מדת השנאה", אך איזונה נוכח המציאות היה מוטעה.⁴⁸ גישה זו תמצא את הטוב בעמים ובדמויות שליליות, כגון פרעה ומצרים, המן, סיסרא וסנחריב.⁴⁹ הרב קוק מעלה על נס את הצדק היהודי – לעומת הליברליזם המערבי – שמצליח להוציא "ניצוץ תקוה" גם "בירודות שבאומות". "מעשי כנען גרועים היו מכל האומות ע"פ חז"ל ומכל מקום יחשו לאיוב מציאות ביניהם".⁵⁰ "אחדות ההפכים" רואה באופן שונה מהדואליזם המערבי את יחסי "גוף"ן"נפש", כמבואר לעיל, ומדגישה את הזיקה החיונית בצד השונות של הבשר והחומר מול הרוחני והמופשט ועמם.⁵¹ היכולת לנווט בתוך ההיגיון הפרדוקסלי של "אחדות ההפכים" שמורה ליחידי סגולה; בירור הניצוצות מהקליפות, אף היכולת לראות בחושך את האור היותר עמוק ונסתר, אינו נתון לכל אדם – והרב קוק ראה עצמו כעומד בחזית פעילות זאת. תהליך זה חובק כול; הוא נכון כלפי הזר והרע, כלפי העמים וכלפי המלחמה והאלימות.

היכולת להכיל ניגודים אלה (ולהעריך את ייחודם בלי לטשטשם), טוען הרב קוק, היא תכונה הכרתית ייחודית שקשורה לאיכויותיה הרוחניות של ארץ ישראל. זוהי תכונתה של ההכרה "האחדותית" (בשונה מההכרה של "עולם מפורד"), וזאת בניגוד להכרה המצויה בארץ העמים בה "אי אפשר להשקפת העולם המאוחד להגלות, והעולם המפורד שולט בחזקה".⁵² חשוב להדגיש שאף שהרב קוק מוצא את השורש המשותף והחיוב העמוק של "האחר" החילוני,⁵³ באותה נשימה – נוכח חילול השבת בישוב העברי

⁴⁷ קוק, ראי"ה, תשנ"ד, א, פרק שני, סעיף מד, דף ל ע"א; הנ"ל, תשמ"ט, א, עמ' שטז; הנ"ל, תשנ"ד, עמ' רצו.

⁴⁸ קוק, ראי"ה, תשמ"ד, ב, עמ' תקט. וכן עוד בדבריו על הנצרות – הנ"ל, תשמ"א, א, עמ' נא–נב (ד"ה: "ולמה זה יתמה כבודו").

⁴⁹ "עינינו טובה להביט על הכל מתוך אספקלריה של זכות [...] אפילו בעומק הניגוד לנו, נמצא ג"כ אור וניצוץ טוב, שאנו משתדלים תמיד לקבלו בטהרו כשיודח מזהמתו" (קוק, ראי"ה, תשמ"ד, ב, עמ' תקי) וראו עוד שם בהרחבה.

⁵⁰ קוק, ראי"ה, תשמ"א, א, עמ' נא.

⁵¹ קוק, ראי"ה, 1999, כרך ג, קובץ ז, פסקה קג, עמ' קפא–קפב: "אדם ובהמה תושיע ד', בהמה בכללא דאדם". אודות ההשלכות של עמדה זו וניגודה ל"חזון הצמחונות" של הרב קוק ראו רוזנק, 2007, עמ' 358–364.

⁵² קוק, ראי"ה, תשמ"ה, ב, עמ' תכג–תכד; הנ"ל, 1999, כרך ג, קובץ ז, פסקה סב, עמ' קנד–קנה.

⁵³ וביטוי של הרב קוק בסוגיה זו מפליגים ביותר. וראו רוזנק, 2007, עמ' 34–42.

(שעלול, כפי שעולה מדבריו לעיל, לקעקע את המפעל הציוני כולו כעשיית העגל בזמנו)⁵⁴ – קרא הרב קוק ל"מלחמת אחים": "למלחמה אנו קרבים היום: למלחמת מצוה. בכאב לב אנו נגשים אליה. אבל סוף כל סוף הנני מכריז בגלוי שנדע אשר למלחמת 'אחים' אנו נגשים. על אחינו ולא על אויבינו. לא ישראל על הכנעני והעמלקי אלא יהודה על שמעון ושמעון על בנימין".⁵⁵

הרב קוק ותלמידיו: שבר או המשך?

במחקרו המקיף והמעודכן של אלי הולצר הוא מבחין בכתבי הרב קוק בין תקופת המקרא שבה נראית החשיבות במלחמה, לבין ההווה הגאולי שבו ניתן – על פי תקוותו של הרב קוק – לקיים מדינה ללא "רשעה וברבריות".⁵⁶ המוסר שימש עבור הרב קוק לאחד מאבני התשתית של המהלך הגאולי, והולצר מראה כיצד הרב קוק מתעל את איסור "שלושת השבועות" (בבלי, כתובות קיא, ע"א) – שהיה מצע מדרשי ונורמטיבי עבור שוללי הציונות והמתנגדים האקטיביים לעלייה ולהתיישבות⁵⁷ – והופכם למגבלות מוסריות בתהליך המחודש והעכשווי של כיבוש הארץ. הרב קוק גייס את שתי השבועות הראשונות (שמבטאות על פי רוב עמדה פסיבית – "שלא יעלו בחומה ושלא ימרדו ישראל באומה"ע)⁵⁸ ופירשן כהוראה מוסרית המגבילה ואוסרת עימות כוחני וצבאי עם אומות העולם.⁵⁹ הולצר אף מצביע על המורכבות בדברי הרב קוק המחייבת את הגוף, מצד אחד, וחוששת מפולחן הכוח, מצד שני; פולחן כוח הסותר את קדושת ישראל.⁶⁰

⁵⁴ לעיל הערה 28.

⁵⁵ קוק, ראי"ה, תשמ"ח, ד, עמ' 94.

⁵⁶ קוק, ראי"ה, תשמ"ב, המלחמה, ג, עמ' טו.

⁵⁷ רביצקי, תשמ"ד, עמ' 139–146; הנ"ל, תשנ"ג, עמ' 277–305.

⁵⁸ לגבי השבועה השלישית "שלא ידחקו את הקץ" הרב קוק ראה אותה כמבוטלת. שבועה זו – לאור השקפתו – אינה בתוקף מומן שהחלה תקופת הגאולה. וכן ראו דברי הרב אבינור, תשנ"ט, חלק ג, שאלה ז: "בעניין שלוש השבועות" (מתוך: עיטורי כוהנים, אייר תשנ"ג)

⁵⁹ "ומתוך החוזק החמרי יבוא חוזק נפשי רוחני [...] להרבות כח ועצמה פנימית, אפילו גשמית, כי זאת תביא לנו המשמעת הרוחנית, שהיא המטרה: לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי אמר ד' [...] וחותם התכלית הבאה מזה בהכרח כפי קדושתם של ישראל הוא: מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל" (קוק, ראי"ה, תשמ"ט, א, עמ' שעו–שעז). וכן עיינו במאמרו "על יסוד הסנהדרין" ו"על הציונות" – הנ"ל, תשמ"ח, עמ' 929.

⁶⁰ וראו בהרחבה הולצר, תשס"ט, עמ' 77–79; הנ"ל, תשס"א.

בצעירותו – מתאר הולצר – הרב צבי יהודה הכהן [הרצ"ה] קוק היה נתון לחלוטין להשפעתו של אביו,⁶¹ והתבונן בפוליטיקה הישראלית באופן אוטופי ואידאלי;⁶² הוא ראה את הממד הרוחני האידאלי כיסוד הצדקת קיומה⁶³ ואת הפוליטיקה הישראלית – כאלטרנטיבה חלופית למצוי. שינוי ראשון בגישתו של הרצ"ה קוק מזוהה על ידי הולצר במאמרים מראשית שנות הארבעים. הרצ"ה חש שעמי העולם לא מבינים את משמעות התחייה הלאומית של ישראל.⁶⁴ הוא מפתח רטוריקה המאמינה בכוח ישראל הנובע מנוכחות ה',⁶⁵ ומונח זה תופס את קדמת הבמה בהתבטאויותיו של הרצ"ה ותלמידיו. תלמידי הרב קוק מאבדים את אותו אידאליזם הרמוני נוכח אומות העולם ומתייחסים לאומות העולם כגורם מכשיל, שיש למנוע ממנו להפריע לתהליך הגאולה.⁶⁶ לאחר "מלחמת ששת

⁶¹ כמכתבו משנת 1913 עת הוא מאמץ את החזון המשיחי ההרמוני של אביו וטוען שכיוון שהציונות היא ראשית תהליך הגאולה היא עתידה לעורר את הסימפטיה של ההנהגה הערבית שיקבלוה בזרועות פתוחות: היא "איננה ממיטה על יישובנו הארצי ישראלי כל פחד וחששה והתנגדות, אלא, בהפך, מעוררת אליו את הסמפטיה וההתעניינות היותר עמוקה של כל החלקים הישירים וההומניים שבלאומיות הערבית ושפוליטיקה הכללית, שעל פי הכרה אידיאלית יוכלו להשפיע אח"כ [אחר כך] גם על השדרות הנמוכות ביותר. דווקא מתוך שני היסודות האלה מתבררת האמת הפשוטה ששאפתנו הפוליטית האמיתית היא "הלכתא למשיחא" שהיא אינה עניין בשום אופן רק ליישובנו הארצי-ישראלי הנוכחי כשהוא לעצמו, אלא לאמונת המשיח, משיח צדקנו, עם כל האידיאליות האוניברסלית הגדולה המחוברת לה, וכל איש ישר ואידיאלי בן גזע ודת איזה שיהיה, ישמח לתת ידו ורצונו ולסייע לנו ביישובנו בארץ הקודש, שהוא ראשית התחלת ההתכוננות להתקיימותה והתגשמותה הריאלית של אוניברסליות זו" (קוק, רצ"ה, תשכ"ז, עמ' 15; מצוטט מתוך הולצר, תשס"ט, עמ' 204).

⁶² "ולפיכך כל מה שנברר יותר לעצמנו ולעולם כולו את שאיפת הפוליטיקה הישראלית האמיתית וערכיה המקוריים, בתור יסודותיה הפנימיים של תנועת תחייתנו [...] כה תתגבר ותתפשט יותר ויותר ההכרה הנכונה בפוליטיקה הישראלית, שהיא הפוליטיקה האידיאלית: כי אין לעם הישראלי פוליטיקה תגרנית רגילה, שתוכה איגואיזמוס קיבוצי גס, יסודותיה שנאת הבריות כללית וחומרניות שפלה, וכליה תותחים ורובים וכלי משחית (קוק, רצ"ה, תשכ"ז, עמ' 15; הולצר, תשס"ט, עמ' 204–205).

⁶³ "כי אין זכות קיום ולא חפץ קיום לפוליטיקה ישראלית בלא היסוד האידאלי הנעוץ בחיזוק כוחה התרבותי של האומה" (שם, שם).

⁶⁴ הולצר, תשס"ט, עמ' 205–206.

⁶⁵ "יש ה' בקרבנו כי מתהלך הוא בקרב מחננו כי הוא נתון לנו כח לעשות חיל" (קוק, רצ"ה, תשכ"ז, עמ' 84; הולצר, שם).

⁶⁶ "אבל דרישתנו מאת אומות העולם, מאת גויי הארצות, הלא זאת היא: שהם לא יפריעו אותנו במילוא חיובנו זה, שהם לא ינסו להכשילנו בעבודת קדשנו זאת. וכשם שנחצרה ומרצה, מוחלטת וברורה, היא דרישתנו-אזהרתנו הפנימית מאתנו, לצאת מן הגולה ולבא אל בית חיינו, כן היא דרישתנו-אזהרתנו החיצונית מאתם. לא למעננו לכד, כי אם למען השם, וגם למעננו הם. אל ינסו להפריעו ולהכשילנו בתקומתנו בארצנו, כי את גלגל ההסתוריה האלוהי לא יסבכו אחורנית, ואת עצת ה' הנאמנה [...] לא יבטלו (קוק, רצ"ה, תשכ"ז, עמ' 82–83; הולצר, שם).

הימים" מתבלטות בציבור תלמידיו גם עמדות הרואות בהפעלת הכוח הצבאי ביטוי לסגולה אלוהית.⁶⁷ השימוש בכוח הופך למגלם של שכלול "הצורה" היהודית,⁶⁸ (הלעומתית לעמלק)⁶⁹ והוא נתפס כמעבר הרצוי בין גלות לגאולה,⁷⁰ בין שפלות לגאווה.⁷¹ הצבא וכוחו הופכים לקודש⁷² ולביטוי לשמו של אלוהים.⁷³ כלי הנשק מתקדשים,⁷⁴ והופכים לאמצעי להשבת שכנה לארץ ישראל.⁷⁵

⁶⁷ "מאז הלך והתגבש, דרך 'הגדוד העברי הארצישראלי', ו'הלגיון האמריקאי היהודי', אשר בסיומה של מלחמת העולם הקודמת, 'הבריגאדה היהודית' אשר בסיומה של מלחמת העולם השנייה, מתן כחו של ה' אלוהינו, אלוהי צבאות ישראל, שלא נקרא צבאות אלא על שם ישראל (שבועות לה:); שהוא נותן לנו לעשות חיל (דברים ח, 18) ברוממות ימינו, לעומת כל גוים אשר סבבנו, להיראות אליו בציון. מאז הלכה ונכבשה דרך הגאולים, בנוראות מעשהו ונפלאות ישועו" (קוק, רצ"ה, תשכ"ז), עמ' 106; הולצר, תשס"ט, עמ' 208.

⁶⁸ קוק, רצ"ה, תשכ"ז, עמ' 108.
⁶⁹ וראו קוק, רצ"ה, תשס"ב, חקת, סדרה א, עמלק, פסקה 8: "כל ענינו של עמלק הוא קרי ומקרה, כלומר: כפירה בהופעת ד' שבטבע, כפירה בניסיות המתגלה בעם ישראל"; שם, ראה, סדרה א, "מחיית עמלק", פסקה 11: "בסדר ההדרכה האלוהית יש שתי מצוות 'אכזריות' לגבי גויים: עמלק ושבעת עממים" וראו עוד שם. ועיינו: דדון, תשס"ג, חרל"פ, חלק הדרשות, "מחיקת עמלק".
⁷⁰ הולצר, תשס"ט, עמ' 209.

⁷¹ קוק, רצ"ה, תשכ"ז, עמ' 70; הולצר, תשס"ט, שם.
⁷² "המדינה זקוקה לצבא, ולכן הצבא הוא קודש [...] כוח אלוקי ובגבורה אלוקית המתגלה גם בצבא, ובי"ה שיש לנו גם צבא מפואר ששמו ידוע לתהילה ולתפארת בכל העולם כולו" (קוק, רצ"ה, תשמ"ו, "ארץ ישראל והגאולה השלמה", עמ' קכ). וכן הנ"ל, תשל"ח, עמ' 144; הנ"ל, תשס"ה, 'ארץ ישראל – לא נזוז מכאן!', סעיף 21.

⁷³ "מתוך שמו של ה', המתגלה בגבורת הצבא, העוז והקוממיות, תגלה יותר ויותר ההתהלכות בשם ה'" (קוק, רצ"ה, תשנ"א, חלק א, 'מקדש ישראל והזמנים – יום העצמאות התשל"ה, עמ' מז)
⁷⁴ "כי כשזוכרים אנו שה' נותן לנו את הכוח הזה לעשות חיל אין זה 'כחי ועוצם ידי' במובנו השלילי, כי אם למוד וקיום של תורה; לומדים אנו שעלינו לעשות את המצוה המוטלת עלינו בכוח הזה – כיבוש של הארץ [...] זוהי מצוה, מצותם של כלל ישראל ומוטלת על כולנו, ומשום כך, כל השייך אליה, כל כלי הנשק למיניהם, מתוצרתנו ומתוצרתם של גויים, כל מה ששייך ליום הזה של קימום מלכות ישראל – הכל הוא קדוש!" (קוק, רצ"ה, תשנ"ה, מזמור י"ט של מדינת ישראל, סעיף ה: אין במצעד ביום-העצמאות משום "כוחי ועוצם ידי", עמ' ד; הולצר, תשס"ט, עמ' 224). הולצר מצביע על ההשוואה בין ביטויים אלה לרוח הלח"י ועיינו במקור המצוטט אצל הולצר – קרומר, תשנ"ה, עמ' 60.

⁷⁵ "כל יהודי שבא לארץ, גם כופר, מקיים מצווה מן התורה [...] כל היושב בחוצה לארץ, גם דתי, עובר על מצווה [...] קודם כל קיבוץ יהודים מכל הגלויות. אלו יהודים? אלו יהודים שיהיו, בריאים וחולים, מאמינים וכופרים. להיות יהודי היום – הוא קודם כל להיות בארץ-ישראל. כל יהודי שחוזר לארץ מחזיר משהו מהשכינה שהיתה עם העם בגלות – לציון. כל יהודי שבא לארץ-ישראל, כל עץ שניטע באדמת ישראל, כל חייל שנוסף לצבא ישראל מהווה עוד שלב רוחני ממש, עוד מדרגה בגאולה, כמו האדרת תורה והגדלתה בריבוי ישיבות". (קוק, רצ"ה, תשס"ה, 'ארץ ישראל, לא נזוז מכאן!', סעיף 10); הנ"ל, תשנ"ה, עמ' 212; הולצר, תשס"ט, עמ' 224, הערה 59, מעיר על שינויי הנוסח בין "כל חייל שנוסף" לבין "כל רובה שנוסף", וראו שם.

מצוות כיבוש הארץ משנה את מעמדה. זו כבר לא מצווה אחת מני רבות אלא "מצוות-על" המגלמת בחובה מלחמה רצויה. כלשונו של הרצי"ה:

נצטוינו בכיבוש כל הארץ. כיבוש זה מלחמה, ומלחמה זה מסירות נפש [...] במצות כיבוש א"י, החיוב מוטל עלינו, המצוה עלינו, להכנס במצב כזה של מלחמה אף אם נהרג. זוהי מצוה מיוחדת בתורה ובזה היא שקולה כנגד כל התורה כולה [...] כשלא היה לנו צבא, לא היה אפשר לקיים מצות כיבוש, אף שהמצוה עצמה קיימת בכל הדורות כדברי הרמב"ן. אמנם עכשיו, סידר מסובב הסיבות וקורא הדורות מראש, שכעת נמצאים המכשירים המאפשרים את קיום המצוה, יש לנו ב"ה צבא [...] עכשיו ברוך השם, הגיע הזמן, שהשבועה הנצחית, השמימית, הרוחנית, מזדווגת עם כיבושם של בנים, ועם המשכה: 'שלא נעזבנה לשממה ולא בידי אומה אחרת', לא אמריקאית, ולא אירופאית ולא ערבית, אלא רק בידינו, ביד האומה האלוהית. הגענו אל הבגרות הזו בזמנינו, אל הבגרות הפוליטית, המדינית, של קיום המצוה הכללית הזאת, ובמובן זה, אשרינו מה טוב חלקינו שזכינו בכך.⁷⁶

חזון השלום של הרב קוק הועתק על ידי תלמידי הרצי"ה קוק לעתיד הרחוק,⁷⁷ ואילו בהווה היכולת לנהל מלחמה הפכה לזכות, והדברים נכונים גם ביחס למלחמת רשות⁷⁸ שיש לקיומה השלכות מטפיזיות. גישה זו מתעצמת עת "מצוות כיבוש הארץ" הופכת את השימוש בכוח צבאי להתרחשות שיש ליזום אותה.⁷⁹ "התוקפנות הצבאית" הופכת "לחובה הלכתית אפרוורית", כלשונו של הולצר,⁸⁰ וכדברי הרב שלמה אבינר: "אנו צריכים לשבת בארץ גם במחיר מלחמה, יתירה מזו, אפילו יהא שלום, אנו צריכים ליזום מלחמת שחרור כדי לכבוש אותה. בלי הארץ הזו אנו לא עם ישראל!"⁸¹

⁷⁶ קוק, רצי"ה, תשנ"א, פרק ו: מצוות כיבוש הארץ, עמ' לא. והשוו הנ"ל, תשמ"ב, עמ' 17;

הולצר, תשס"ט, עמ' 230.

⁷⁷ ראו מלמד, תשס"ז.

⁷⁸ שם, סעיף "מלחמה יזומה".

⁷⁹ ארן, 1987, עמ' 549; רביצקי, תשנ"ג, עמ' 180.

⁸⁰ הולצר, תשס"ט, עמ' 232.

⁸¹ אבינר, תשמ"ב; רענן, 1980, עמ' 195; הולצר, תשס"ט, עמ' 232.

מ"אחדות הפכים" אוטופית למשיחיות ריאלית

פרשנותו של הולצר אכן מסתברת, והצבעתו על ממד הכוח שהועצם אצל תלמידי הרב קוק נכונה; לא באתי לקעקעה אלא להוסיף הערות אגב שעשויות לשנות מעט את התמונה הכוללת.

עניין לנו כאן עם חזון אוטופי המנבא את טיבה של המציאות הקרובה, ועל כן אפשר לכאורה לבחון על נקלה את תקפותו של החזון. אולם הרב קוק – בעל החזון – אינו נמצא עמנו כדי שנוכל לדעת מפיו כיצד הוא היה מגיב לפער שבין החזון והמציאות. כאמור, הייתה לרב קוק תקווה אוטופית להווה נעדר אלימות, ואני נוטה להאמין שהרב קוק באמת האמין וקיווה כי כך יהיה (גם אם הוא עצמו חש בסוף ימיו – לנוכח המאבק הערבי סביב הכותל⁸² ופרעות תרפ"ט⁸³ – שיש פער בלתי ניתן להסבר בין הרצוי למצוי). הוא ביקש למתן כל פער שהתגלע, וכך, לאחר המאורעות (באוקטובר 1929) ובתגובה לדברי המופתי שהאשים את היהודים במתח ובמאורעות, פרסם הרב קוק בעתון "נתיבה" תגובה חריפה, אך הקפיד להבחין בין הקיצוניים בעולם הערבי לבין המתונים החשים "צער ובושה ממעשים הרעים אשר עשה החלק הקטן מהם". לדבריו, הוא עדיין מלא תקווה כי תימשך "אותה המסורת של דרכי שלום והדדיות לבנות ביחד עם כל יושבי ארץ ישראל [...] להפוך אותה לגן עדן"⁸⁴.

נמצא אפוא שחזון השלום של הרב קוק ידע זעזועים; הוא לא היה מנותק לחלוטין מהבנת מורכבותה של המציאות, אם כי את מאורעות השואה ומלחמות ישראל הוא לא שיער וודאי לא את היקפם.⁸⁵ חשוב לשים לב לכך שחזונו של

⁸² וראו רוזנק, 2007ב, עמ' 259–265, וכן שם, עמ' 170–176.

⁸³ שם, עמ' 170–176.

⁸⁴ קוק, ראי"ה, תשמ"ח, ב, "תשובת הרב למופתי הערבי", עמ' 1049–1047.

⁸⁵ רמז לתוכנתו ביחס לשואה ההולכת ונוצרת באופק ההיסטוריה ניתן למצוא בדברי דרשתו "שופרות" (קוק, ראי"ה, תשמ"ד, עמ' 268–269). דרשה זו נכתבת שנה לפני פטירתו (בשנת 1934). בדרישה זו הוא מעלה את האפשרות שגאולת ישראל תרחש על ידי שופר פסול שפירושו שיבואו "אויבי ישראל ותוקעים באוזנינו לגאולה. הם מכריחים אותנו לשמוע קול שופר, הם מתריעים ומרעישים באוזנינו ואינם נותנים לנו מנוח בגולה. שופר של חיה טמאה נהפך לשופרו של משיח. עמלק [...] היטלר וכו' מעוררים לגאולה, ומי שלא שמע קול השופר הראשון [...] ואף לקול השופר השני לא רצה לשמוע כי אזניו נאטמו – הוא ישמע לקול השופר הטמא, הפסול, בעל כורחו ישמע" (שם, עמ' 269). נמצא אפוא שגם כאן החיובי יוכל לצמוח מהשלילי בהקשר לשאלת עלייתם של היהודים ארצה. אולם חזון זה לא העלה על הדעת שאלימות ומלחמה ילוו את כל המפעל הציוני בארץ שאת ההתאקמות בה, את התרומה הניכרת של ישראל לאומות העולם ואת ההכרה של

הרב קוק היה בעל תקווה ואמונה להרמוניה עתידית, אולם הוא לא נבנה על אדני השלווה ההרמונית אלא להפך: יסודות משנתו דיאלקטיים ומכילים ניגודים. כאשר הרב קוק נתקל בחייו בניגודים שלא עלו בקנה אחד עם חזונו הוא לא היסס להדגיש את הקונפליקט ואף להעצימו (ואף זאת מתוך אמונה שהדגשת הניגוד היא תנאי הכרחי להשלמה דיאלקטית בעתיד). לדוגמה, מאבקו הבלתי מתפשר בחילול השבת של היישוב החדש, סוגיית השמיטה, חיוב היישובים בקיום מצוות התלויות בארץ, כשרות, חליבה בשבת ועוד.⁸⁶ הוא לא היסס להכריז, כאמור, על "מלחמת אחים", אבל כל זה נעשה בד בבד עם דיבורים נמלצים על מעמדם העליון של החילוניים כנביאים,⁸⁷ וכמי ש"עומדים לפנים ממחיצתן של מלאכי השרת",⁸⁸ וכמי שקדושתם גבוהה כל כך שאין העולם יכול לסבלם.⁸⁹ אמירות דיאלקטיות אלו היו פרות התמודדותו של הרב קוק עם מציאות מורכבת. אולם הרב קוק קיווה שהמציאות הפוליטית שונה, ועל כן בנה חזון אוטופי. אירוועי תרפ"ט היו שיעור קשה ומזעזע לכך שגם הפוליטיקה היא "אור וחושך המשמשים בערבוביה", ואולם כבר לא התאפשר לו לכונן משנה מעשית עדכנית לנוכח ההתפתחויות הפוליטיות שרחשו סביבו.

במחקר כבר הבחינו בתחושת השבר שאחזה ברב משה צבי נריה, תלמידם של הרב קוק והרצי"ה קוק וראש ישיבת כבר הרא"ה, שלא הצליח לגשר בין חזון מדינת ישראל כ"כסא ה' בעולם"⁹⁰ לבין חילוניותה של המדינה.⁹¹ אולם שבר זה היה רק יריית הפתיחה למספר משברים נוספים אצל תלמידי הרב קוק, משברים הקשורים להתרחשויות התרבותיות, לנסיגות מההתיישבות ולהתמשכות המלחמה שלא תאמו את הלוח"ז הגאולתי של תלמידי הרב קוק.⁹²

מה היה בידם של התלמידים לעשות מול משברים אלה והתמשכותה של המלחמה? הם היו יכולים, לכאורה, להכריע לפי אחת מהאפשרויות האלה: (1) יש לבטל את החזון המשיחי האנטי מלחמתי ולהפסיק למדוד את המציאות בעיניים אידאליות ולהפוך לבעלי גישה היסטוריוסופית חלופית היודעת

אומות העולם כי אכן הציונות היא גורם המעצים אותם – הוא ראה בממדים אוטופיים. תודתי נתונה לדידי ד"ר מרדכי ליפו על שהפנה תשומת לבי למאמר זה.

⁸⁶ רוזנק, 2007, עמ' 270–281.

⁸⁷ קוק, ראי"ה, תשמ"ג, עמ' יג; טו.

⁸⁸ קוק, ראי"ה, תשמ"ה, א, עמ' רצח; הנ"ל, תשמ"ג, עמ' טו–טז.

⁸⁹ קוק, ראי"ה, תשמ"ד, עמ' ריו; רוזנק, 2007, עמ' 36–42.

⁹⁰ קוק, ראי"ה, תשמ"ב, עמ' קס.

⁹¹ נריה, תשנ"ב, עמ' 319–321; שגיא, תשס"ג, עמ' 208; ארן, תשס"ג, עמ' 44–47.

⁹² סדן, תשמ"ב; סגל, 1999; 1987; פרואקטור, 2008; זן-בר, 2002.

להשתמש בכוח הזרוע (כדוגמת ההיסטוריוסופיה והפוליטיקה של מפא"י או של הרוויזיוניסטים); (2) נוכח השבר ראוי לפרוש מאקטיביזם בהיסטוריה ולחכות למשיח (כהכרעתם של חוגים חרדיים); (3) החזון של הרב קוק כלשונו וככתבו הוא העיקר, ויש להימנע מכל פעילות כוחנית ללא קשר לאירועים הפוליטיים והצבאיים שהיישוב מתמודד עמם.

האפשרות הראשונה דורשת המרה לתפיסת עולם חילונית של ההיסטוריה;⁹³ האפשרות השנייה היא המרה לגישה אנטי ציונית והאפשרות השלישית היא משיחית תוך ניתוק מוחלט מכל מציאות ריאלית. לתלמידי הרב קוק נותרה אפשרות רביעית: להמשיך ולאחוז בחזון המשיחי כיעד וכמסגרת היסטוריוסופית, ולראות את המציאות המורכבת והקוטבית כמציאות שיש להתמודד עמה בכלים אחרים. בגין נאמנותם לכתבי הרב קוק הם בחרו לראות את ההוראות המקראיות – שקיבלו הנהרה וצידוק בכתבי הרב קוק – כהוראות התקפות למציאות ההווה, וכל זאת כחלק ממשנת "אחדות ההפכים" המשיחית. יש בתמונת עולם זו קשיים, כפי שאראה להלן; אך יש בה גם היגיון פנימי הנובע ממשנת הרב קוק.

כפי שראינו לעיל, מאבק עיקש וחסר פשרות לא נתפס אצל הרב קוק כסותר את "אחדות ההפכים". נהפוך הוא; הוא מצוי בשורשה של משנתו. תלמידיו החילו מבנה זה גם על המציאות הפוליטית והצבאית נוכח היסטוריה שלא עלתה בקנה אחד עם חזונו. בכתביהם גם נמצא כיצד טענת "חטא העגל" של הרב קוק הפכה להסבר בדבר חיוניותה הבלתי מועדפת של המלחמה – כאן ועכשיו – שהרי המציאות עודנה שבורה, ועם ישראל לא הגיע עדיין להבשלה המקווה של הפגנת אמונה גורפת שאמורה הייתה לשכנע את העמים בצדקתם של ישראל. לדוגמה, לטענת הרב איזק (ראש ישיבת בית אורות), "במציאות של העולם כפי שהוא כיום, כדי לזכות להתיישב בארץ ישראל ולעבוד את ה' בשלמות ומתוך כך לזכות בטובה, צריך להלחם עליה. זאת משום שישראל עדיין לא נמצאים במדרגה השלמה שלהם". ולעניין זה הוא מביא ציטוט מתוך דברי הרב קוק שראינו את הקשרו לעיל ביחס לעולם המקרא: "לולא חטא העגל היו האומות יושבות ארץ ישראל משלימות עם ישראל ומודות להם".⁹⁴ [אורות עמ' יד].

⁹³ בלשונו של עקיבא ארנסט סימון: מעבר ממחשבה של "דת קתולית" למחשבה של "דת פרוטסטנטית" (סימון, תשמ"ג, עמ' 9–46).

⁹⁴ איזק, תשס"ו.

לדברי הולצר, "הגבלת האקטיביזם המדיני-המשיחי" מחויבת בשל "סגולתו" של העם, בגין "עצם טיבו של הייעוד המשיחי" ולאור "הערכותיו ופרשנותו לריאליה ההיסטורית של תקופתו".⁹⁵ אולם צריכים לזכור שאקטיביזם היסטורי בלתי מוגבל משתקף מהסיפור המקראי, והוא הוצדק על ידי הרב קוק. הנה כי כן, הן הייעוד המשיחי הן סגולת העם אינם נפגעים מכך.

מלחמה מוסרית ופונדמנטליזם

כנגזר מתפיסת עולם זו ומכתיבתו של הרב קוק ביחס למקרא כדלעיל, נמצא, כאמור, אצל תלמידי הרב קוק שיבה אל המקורות המקראיים, ואלה יהיו חוט השני במאמרים רבים העוסקים בנושא מוסר ומלחמה. להלן אביא כדוגמה מדבריהם של הרב דני איזק, הרב עזריאל אריאל ועמוס כהן, שבכתיבתם נמצא בבירור את הקשר הספרותי בין הפרשנות החדשה של המציאות הפוליטית העכשווית לבין ציטוט כתביו של הרב קוק בדבר המציאות המקראית (וניתן להביא עוד עשרות רבות של דוגמהות משלל דפי פרשת השבוע הממלאים את שולחנות בתי הכנסת בכל שבת פרי עטם של תלמידי הרב קוק).

דיונו של איזק הוא דוגמה קלאסית לתיאור המציאות המקראית כתיאור שיש לו זיקה ל"כאן" ול"עכשיו" הישראליים, וכל זאת תוך עיגון בדברי פרשנותו של הרב קוק למקרא. איזק פותח בתיאור המסגרת הנורמטיבית והערכית הרצויה למתגוררים בארץ ישראל תוך שימוש פשוט בפסוקים מספר דברים (ז, יב–יג; יא, יג) המצווים על שמירת המצוות ומורים על השכר הנלווה להם – ללמדנו את חובת קיום המצוות בארץ ("אשר ה' אלוקיך דורש אותה" [דברים יא, יב]), השכר על שמירתם והעונש על הפרתם. לפי פרשנותו, המושפעת מרוח ריה"ל והרב קוק, הליכתו של אברהם לארץ נעשית כיוון שרק בה ניתן למצוא "חיים אמיתיים";⁹⁶ המלחמה עליה דורשת התגברות על היראה (דברים ז, יז–יח) ואמונה שה' הוא בעל המלחמות (דברים ז, כא), המושיע (דברים ט, ג) והמוריש (דברים, יא, כג). "מלחמות צודקות" הם אלו שטבוע בהן חותם שה' מנהלן, וכתנא מסייע לכך מובא הרב קוק, ש"כותב[...]. על המלחמות שלחמו גדולי

⁹⁵ הולצר, תשס"ט, עמ' 87.

⁹⁶ איזק, תשס"ו.

האומה בדורות הראשונים⁹⁷. כדי להבטיח שהמלחמה צודקת מחויבים ישראל "ללכת בדרך ה'" ולהימנע מהשפעת "יושבי הארץ"⁹⁸ המתבטאת בהתרחקות מעבודה זרה.⁹⁹ "מלחמות מוסרית", מלמד איזק, אינן מוכרעות על פי התנהלותן אלא על פי יעדיהן (שהם ביעור הרע והתגלות אור ה' בעולם), ומכאן הודף איזק את הביקורת המוסרית על דרכי הלוחמה בזמננו:

אם אנו הולכים בדרך האמיתית העצמית שלנו אז המלחמה היא לבעור הרע מהעולם, לסלוק המפריעים המונעים מאור ה' להתגלות. מלחמה זו היא אמיתית ומוסרית, על אף שפעמים אדם המתבונן במבט שטחי וחיצוני נראה לו שחלק מהפעולות המלחמתיות אינן מוסריות. (גם במלחמתנו העכשווית מוצאים אנו אנשים שמתוך כוונות טובות, מונעים מהצבא לפעול פעולות מסוימות. פעמים שהתנהלות זו גורמת לנפגעים מקרב חיילינו. אם אותם אנשים היו מבינים את מהות המלחמה של עם ישראל, היה מתברר להם שהמלחמה צודקת ומוסרית, שהרי היא כנגד מחרפי שם ה'. מתוך כך היינו פועלים בתוקף ובעוז כנגד אויבינו. נכון הוא שמבט זה נובע מאמונה גדולה ועמוקה בנצח ישראל, ולזה עדיין לא כולם הגיעו, אך אין ספק שככל שאנו מתקדמים בתהליך הגאולה, גם עומק האמונה הולך ומשתכלל).

זהו שהתורה כותבת: "ואכלת את כל העמים אשר ה' אלוקיך נותן לך לא תחוס עיניך עליהם..." (ז טז). ונתן מלכיהם בידך והאבדת את שמם מתחת השמים לא יתיצב איש בפניך עד השמידך אותם" (פס' כד). אין אנו ששים אלי קרב, אך כשיש צורך אמיתי אנו נלחמים בנחישות ובנחרצות עד הניצחון המוחלט, שעל ידו יתעלה שם ה' בעולם.¹⁰⁰

מבניית המזבח על ידי יהושע עם היכנסו ארצה לומד איזק שמלחמתו היא מלחמה המאריכה חיים ומקדמת את העולם. ופעולתו של יהושע – הרודף אחר חמשת מלכי האמורי המתחבאים במערה, המורה לקציניו לשים רגליהם על צווארם, מכם, הורגם ותולם על עץ עד הערב (יהושע י, יח, כד, כו) – משמשת לו

⁹⁷ "מלחמת קיומם, קיום האומה, מלחמת ה' היתה בהכרה פנימית' (אורות, עמ' יד)" (איזק, תשס"ו).

⁹⁸ שם.

⁹⁹ "פסילי אלוהיהם תשרפון באש [...] ולא תביא תועבה אל ביתך והיית חרם כמוהו, שקץ תשקצנו ותעב תתעבנו כי חרם הוא" (דברים, ז, כה-כו) "העידותי בכס היום כי אבוד תאבדון" (שם, ח, ט).

¹⁰⁰ "פן יפתה לבבכם, וסרתם ועברתם אלוהים אחרים והשתחיתם להם" (שם, יא, טז).

כדוגמה ל"פעולה [...] מוסרית ואמתית שהרי גורמת היא להמעטת כוחות הרשע בעולם".¹⁰¹

שימוש נרחב בפסוקי המקרא להנהרת ה"כאן" וה"עכשיו" וברוח פונדמנטליסטית – בדומה לאמור לעיל – נמצא גם במאמריהם של עזריאל אריאל¹⁰² ועמוס כהן¹⁰³ המאמצים את פסוקי המקרא כהוראות מוסריות ראויות ואף הלכתיות עדכניות. הרב אריאל עוסק בדיני כיבוש הארץ ובחובה לצאת למלחמת ירושה שיסודותיה מוסריים והנדרשת למגר את הרע על ידי הטוב. הוא נסמך בדבריו על פסוקי המקרא ועל כתבי הרב קוק המתארים את חובת שרפת כל תועבת עבודה זרה ועובדיה ו"לא נוכל לצייר כמה חשוך ושפל היה העולם מבלעדי האכזריות הזאת שלנו" (כדברי הרב קוק ביחס למצב המקראי). ובזיקה ל"כאן" ול"עכשיו" כותב הרב אריאל:

כל זה מטיל על עם ישראל אחריות מוסרית כבדה. מי שנבחר על ידי הקב"ה לבצע פסק דין חמור ברשעים, עלול להיחשב גולן ורוצח אם יאמץ לעצמו את דרכי הרשעה שלהם עצמם. רק מי שמטהר את עצמו מכל רבב של רשעה, יכול לבצע את דבר ה' לשם שמים ולא כעילה לסיפוק צרכיו האנושיים, כאשר הוא מבקש לו ארץ לחיות בה. ומי יודע, אם לא בזאת מונחת הסיבה העמוקה לכך שעם ישראל מתקשה למצוא בתוכו עוז ותעצומות נפש לאחוז בארץ ישראל מול תביעותיהם של בני עם אחר?¹⁰⁴

עמוס כהן משווה בין ספר דברים לספר שמות;¹⁰⁵ לאור הפסוקים הוא מבהיר את גדרי הפתיחה בשלום במלחמת שבעת העממים ואת גבולות יכולת עמי הארץ להישאר ולגור בה כיחידים. מהמקרא הוא לומד שניתן להחיות את הנכבשים כל עוד אין האוכלוסייה המקומית "מרימה ראש"; אולם עם שינוי המגמה "היה צורך לחזור אל הציווי הראשוני של השמדה מוחלטת". "לצערנו", טוען כהן בנימה המושכת את העיון התאורטי אל ההווה הישראלי, "השבטים שהתנחלו

¹⁰¹ שם.

¹⁰² אריאל, תש"ס.

¹⁰³ כהן, ללא תאריך.

¹⁰⁴ שם.

¹⁰⁵ בדבריו כהן מבחין בין מלחמת מצווה (המחייבת הריגת גברים נשים וטף כיוון שזו מלחמת בזק ללא מטרת רווח), לבין מלחמת רשות (שמטרתה העשרת אוצר המדינה ועל כן אין לפגוע בנשים וטף).

בארץ כנראה היו 'נאורים' מידי ולא ביצעו זאת.¹⁰⁶ אזלת היד גררה את התעצמות היבوسی (שופטים א, כא; שמואל ב, ה, ו-ט). הנביא מצר על כריתת הברית עם "יושבי הארץ" (שופטים ב, א-ב) והדרדר המוסרי הגלום בה. אירוע "פילגש בגבעה" (שופטים, יט-כא) – שזיקתו לסדום גלויה – הוא תוצאותיו של חטא זה (שופטים א, כא) בד בבד עם חטאי העריות,¹⁰⁷ העברת ילדים באש ונתינתם למולך,¹⁰⁸ ותוצאתם: הקאת החוטאים מהארץ.¹⁰⁹ כחלק מתיאור זה מובאים דברי הרב קוק כתנא מסייע.¹¹⁰ מהתנ"ך לומד כהן שעמלק הוא ניגודו של ישראל, ועל כן חלה חובת השמדתם¹¹¹ בשל קרבנם¹¹² ואכזריותם.¹¹³ אם ישראל מחויבים לדיני מלחמה – המונעים השחתת צמחיית הארץ – עמלק, מדיין ובני קדם משחיתים בחנייתם את הכול.¹¹⁴ בעקבות רש"י טוען כהן שעמלק משול "לאותה עורלה אשר צריך להסיר כדי להפוך את האדם לשלם. כל עוד עמלק קיים בעולם שם ה' חסר בעולם";¹¹⁵ וכך, עמלק – כמסורת "אחדות ההפכים" – מקבל גם תפקיד חיובי בתהליך ההיסטוריוסופי. גם כאן "מלחמות מוסריות" דורשות כוונה נכונה.¹¹⁶ על טיבו של "מוסר יהודי" לומד כהן מחטא שאול בחמלתו (על אגג) וממאבק יהודי שושן (בהמן ובתומכיו). יהודי שושן לא שלחו ידם בבזיה (אסתר ט, טו) אף שהותר להם (אסתר ח, י), ומכאן לומד כהן כי

היהדות אינה דת של מלחמות. היא הדת היחידה שאינה מתיימרת לשלוט פיזית בעולם, בניגוד לנצרות ולאיסלם המיסיונריות. להיות יהודי זו זכות גדולה אך גם

¹⁰⁶ כהן, ללא תאריך.

¹⁰⁷ "ולא עבדו עבודה זרה אלא להתיר להם עריות" (כבלי, סנהדרין סג, ע"ב).

¹⁰⁸ ירמיהו לב, לה; דברים, ט, ד-ה; יב, כט-לא; יח, ט-יד.

¹⁰⁹ "ותטמא הארץ ואפקד עונה עליה ותקא הארץ את ישיביה" (ויקרא יח, כד-ל).

¹¹⁰ "הרב קוק מתייחס לכח ההשפעה הכנענית עד תקופתנו: זמפני אותו השריד אשר נואלנו להותיר מהם, גרמנו לנו כל אותן הצרות החומריות והרוחניות, ולמדנו לעשות את כל תועבותיהם [...] בהתייחס לשאלת תלמידו – למה התייחסנו אליהם באכזריות? – עונה הרב: 'לא נוכל לצייר כמה חשוך ושפל היה העולם לולא האכזריות הזו שלנו' [...] לכשנבחן את מקורם של הכנענים, נבין שהתנהגותם הבזויה נעוצה באביהם – מחוללם. 'ובני חם כוש ומצרים פוט וכנען' (בראשית י, ו)" (כהן, ללא תאריך).

¹¹¹ "זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים [...] תמחה את זכר עמלק מתחת השמים לא תשכח" (דברים כה, יז-ט).

¹¹² "והעמלקי והכנעני יושב בעמק" (במדבר יד, כה); ושם יד, מג-מה.

¹¹³ כהן, ללא תאריך, בסמיכות לספרת הערה 6.

¹¹⁴ שופטים ו, א-ה. וכהן מביא גם ראיות נוספות, שם, בסמיכות לספרת הערה 6.

¹¹⁵ כהן סומך עצמו על רש"י לשמות יז, טז.

¹¹⁶ כהן, שם.

חובה ואחריות]... ולכן הרוצה לבא בקהל ישראל צריך להוכיח שהוא אכן ראוי לכך ומעוניין בכל ליבו להצטרף לעמ"י ולקבל עליו את החובות הכרוכות בכך. שאיפתנו היא לשלום כלל עולמי. ימות המשיח יאופינו בקבלת עול מלכות שמיים עולמית "וכל בני בשר יקראו בשמך" [...] וכמו כן בקבלת הגויים שהעם היהודי הנושא את שם ה' בעולם "ממלכת כהנים וגוי קדוש" הוא הכח הרוחני המוביל בין האומות וממנו ייצא המשפט והצדק לעולם כולו כפי שנבא הנביא ישעיה: "והיה באחרית הימים נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים ונשא מגבעות ונהרו אליו כל הגויים: והלכו עמים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה' [...] " (ישעיה ב, ב-ד).¹¹⁷

תלמידי הרב קוק נתפסו לא אחת כפונדמנטליסטים,¹¹⁸ וכתיבה מעין זו, כאמור, היא אכן פונדמנטליסטית¹¹⁹ שכן זוהי עמדה הנסמכת על מקורות קאנוניים מהעבר ומעבירה אותם כהוראות פעולה ישירות להווה ללא רגישות לפער החלל והזמן על כל השלכותיו התרבותיות, המוסריות והקיומיות. דברי כהן גם מבטלים את כוחו של האדם לשפוט את הציווי האלוהי ואת מעשי האבות (ובמובן זה הוא סוטה מרוח דבריו של הרב קוק שהוזכרו לעיל);¹²⁰ הם גם אינם מכירים את מושג ההתפתחות הרוחנית והמוסרית של הגות הרב קוק ואת רעיון "ההתגלות המתמדת" המשוקע במשנת הרב קוק, רעיון המעניק מעמד התגלותי לרגישות מוסריות מתחדשות;¹²¹ גם לא חדרו לעקרונן המחשבה המודרנית של הרב קוק ביחס למוסר וביחס לדרכי קריאת התורה ולחשיבותו של האדם ויחסו להלכה, שתמר רוס הצביעה עליהם במאמרה המאלף העוסק בערך הקוגניטיבי של היגדים דתיים.¹²² הנה כי כן, בנייתו פילוסופי והרמנויטי דחוס ומובנה של משנת הרב קוק אפשר לשפוך מים צוננים על הקריאה הפונדמנטליסטית של תלמידיו.

¹¹⁷ ש.ש.

¹¹⁸ פישר, 2007.

¹¹⁹ ש.ש, עמ' 265.

¹²⁰ וראו שם בהרחבה ד"ה: "הציווי למחות את זכר עמלק מעלה שאלות מוסריות אצל אנשים רבים [...] רק במבט אלוקי עליון ניתן לצעוד בדרך המדויקת המשקללת את כל נתוני המציאות הגלויים והפנימיים" (בית אורות, בשלח).

¹²¹ על אודות רעיון ה"התגלות המתמדת" היכולה לחול על הכתוב, העם והחכם ראו רוזנברג, תשמ"ח, עמ' 115-123. וראו לדוגמה "נבואה ורוח הקודש באים מפנימיותו של אדם" (קוק, ראי"ה, 1999, קובץ ה, פסקה קכז, עמ' רנ). והשוו הנ"ל, תשמ"ה, א, עמ' כג. פיתוח חשוב של רעיון זה נעשה גם במאמר של רוס וגלמן, תשנ"ח.

¹²² Ross, 1997.

בד בבד, תוכן דבריהם של מאמרים אלה מבטא יישום מסוים של משנת "אחדות ההפכים", במובן זה ש"משיחיות ריאלית" זו אוזנת הן בחזון המשיחי הפציפיסטי הן בהתמודדות עם מציאות "ריאלית" בכלים ובשפה "מקראיים". אלה שני ניגודים המשלימים זה את זה. החזון ההיסטוריוסופי של הרב קוק מכאן ופרשנותו המקראית מכאן הפכו לריאליה שיש בה עדיין ניגודים הנלחמים זה בזה ומתחפנימי בין רצוי למצוי. כתיבתו של הרב קוק על אודות העבר המקראי הופכת עבורם להוראה עכשווית וכתיבתו על מה שנתפס בעיניו כ"כאן ועכשיו" הפכו עבורם לחלק מחזון אחרית הימים שאליו יש לשאוף.

הרהורי סיכום

אסיים את דבריי בכמה הרהורי ביקורת שעלו אצלי גם בעקבות שיחתי עם אלי הולצר על אודות ספרו הנזכר ועל מאמר זה.

אמנם אפשר למצוא בתלמידי הרב קוק את עקרון "אחדות ההפכים", ואכן ניסיתי להצביע על קיומו; אולם אחד מהמרכיבים החיוניים של "אחדות ההפכים" ביחס לנושא דיוננו לא נמצא אצל חלקם. כוונתי לעקרון הענווה המתבטא ברגישות ובהקשבה לטיעונו של "האחר". מושג "האחר", המתנגד ובעל המחלוקת, היה אצל הרב קוק ב"אחדות ההפכים" מושא שיש ללמדו ולבחון את מקור החיות המניעה אותו; חיות אלוהית הדורשת לימוד והפנמה. הרב קוק ניצב מול "אחר" של ברנר וברדיצ'בסקי, וכן הייתה זיקתו לשאר העמים. יחסו אליהם היה מורכב מהתנגדות עזה ואהבה עזה לא פחות. אולם "האחר" הניצב בפני תלמידיו הוא גם השכן הפלשתינאי שעליו מושלך מודל טיפולוגי של כנעני ועמלקי – על כל המטען המדרשי שמושגים אלה צברו – יחד עם כל המתח הפוליטי האופף את האקלים הפוליטי הישראלי.

מאורעות הימים והפולמוס העז השורר בחברה הישראלית מחולל הקצנה וקוטביות, והמלחמה הופכת לקשה וקיומית. עקרון "הענווה" – שהוא הקן המייחד דווקא את משנת "אחדות ההפכים" – המחייב הקשבה לטיעונו של ה"אחר", הולך ונשחק.

אלי הולצר טען באוזניי שאחד המניעים העמוקים של כתיבתו היה תודעה השייכת למי שנולד לניצול שואה, שנולד וגדל בגולה, ושקיומה של מדינת ישראל הוא אינו מובן מאיליו. מתוך תמונת עולם זו מדינת ישראל היא עדיין יישות שברירת; היא דורשת טיפוח ושמירה, ועל כן גאוות המתנחלים המסוגלים ברגל גסה לרמוס את המוסדות הממלכתיים מעוררת בו חלחלה. זאת

ועוד, המשך השיח על אודות נוכחות אלוהית חובקת כול ההופכת את ההיסטוריה לנייר לקמוס של רצונו המתגלה של האלוהים – כפי שנמצא הן אצל הרב קוק הן אצל תלמידיו¹²³ – נתפס בעיניו כחוסר הפנמה של ההשלכות התיאולוגיות של השואה. לדעתו, אי אפשר להמשיך את הרטוריקה האימננטית המקובלת בחוגים אלה בלי לתת דין וחשבון מעמיק על השואה והשלכותיה. הדיונים שהתפתחו בחוגי "מרכז הרב" וההגות הפוסט-שואתית כביכול שנוצרה שם,¹²⁴ נתפסת בעיניו כבלתי מתקבלת על הדעת. דומני, שלאור הערות אלה אפשר להבין הבנה עמוקה יותר את מחקרו החשוב של הולצר.

אולם לאור דבריי לעיל נוכל גם להבין את עומק הדרישה הקשה שהוא מציב בפני התלמידים, שהיא למעשה בקשת המרה – שהיא, דומני, מעבר לכוותיהם, ועל כן עלולה להיות לא מוצדקת. אכן, ההתנהלות כנגד מוסדות המדינה היא בעייתית ואינה עולה בקנה אחד עם תחושת שבריריות קיומה של המדינה – שאני מזדהה עמה. אולם הצורך להמיר את העמדה האימננטית של נוכחות אלוהים בהיסטוריה – בשל השואה – לגישה חלופית, נראית לי דרישה חריפה מדי. יחידים עשויים לחוללה. אולם עבור הרבים יש ליצור מדרש היסטוריוסופי אימננטי – ומדרש זה לא עתיד לרצות את מי שאינו אווז בעמדה אימננטית (כהולצר).

יחד עם זאת, התביעה להגות פוסט-שואתית נראית לי תביעה שקשה להתעלם ממנה. היכולת לטעון טענות שמד כנגד אוכלוסייה בשל נבואה שהצביעה באופן קונקרטי על עם זה או אחר כ"גזע" שיש להשמירו, ש"אין לו תרופה" אלא ב"מחיית זכרו", כיוון שהוא מייצג את "עצם הטומאה", ועל כן "ביעורו מצוה"¹²⁵ – כל אלה הופכים להתבטאויות שאוזן פוסט-שואתית אינה יכולה לשאתם. שיח דתי המסוגל להתבטא כך לאחר השואה ואינו רגיש להקשרים ההיסטוריוסופיים של אמירות כאלה על רקע המאה ה-20 הוא בעייתי בלשון המעטה; הוא גם עיוור לרגישויות ההרמנויטיות של הרב קוק שמנעו ממנו פרשנות פונדמנטליסטית הנמצאת אצל כמה מתלמידיו.¹²⁶

¹²³ אבינור, תש"ס, עמ' 31–39, ועוד בהרחבה שם.

¹²⁴ וראו לדוגמה קוק, הרצי"ה, תשכ"ז, עמ' יג; ועיינו רוזנק, 2005.

¹²⁵ לעיל הערה 11, וראו עוד שם.

¹²⁶ דיון זה מוקדש, כאמור לעיל, לפרופ' יונה פרנקל זיכרונו לברכה, שהצליח להגיע ארצה מברלין ערב מלחמת העולם השנייה (1937) והתחנך בישיבת כפר הרא"ה.

מקורות

- איזק, ד' (תשס"ו). *מלחמה מוסרית*. נדלה מתוך <http://www.kipa.co.il/pash/show.asp?id=14010>
- אריאל, ע' (תש"ס). *רעיונות לפרשת מסעי*. נדלה מתוך <http://www.yeshiva.org.il/midrash/shiur.asp?id=895>
- ארן, ג' (1987). *מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרכותו*. עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים.
- _____ (תשס"ג). בין חלוציות ללימוד תורה. בתוך: א' שגיא וד' שוורץ (עורכים), *מאה שנות ציונות דתית: היבטים רעיוניים* (עמ' 72–31). רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן.
- אבינר, ש' (תשמ"ב). ירושת הארץ והבעיה המוסרית. *ארצי*, ב, עמ' 111.
- אבינר, ש' (תש"ס). משברייך וגלייך עלי עברו: על השואה, ירושלים: ספריית חוה.
- איש שלום, ב', ורוזנברג, ש' (תשמ"ח). *יובל אורות: הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל*. ירושלים: ספריית אלינור.
- ביק, א' (תשמ"ו). מורה נבוכים במשנתו. בתוך: י' רפאל (עורך), *זכרון הראי"ה: קובץ מאמרים במשנת מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל במלאות חמישים שנה להסתלקותו* (עמ' צב–ק), ירושלים: מוסד הרב קוק.
- בית אורות (תשס"ז). *פרשת בשלח*, <http://www.beitorot.org/content.asp?pageid=98>
- בן מרדכי, א"מ (תרי"ג). *ספר נשמת שלמה מרדכי: ביאור לספר חוקר ומקובל לרמח"ל מר' אהרון משה ב"ר מרדכי*. יוהניסברג.
- בן-נון, י' (תשמ"ח). לאומיות ואנושיות בישראל. בתוך: ב' איש שלום וש' רוזנברג (עורכים), *יובל אורות* (עמ' 169–208). ירושלים: ספריית אלינור.
- בן שלמה, י' (1989). *שירת החיים: פרקים במשנתו של הרב קוק*. תל-אביב: משרד הביטחון.
- דדון, י' (תשס"ג). *הנשקפה כמו שחר*. ירושלים: מכון הלכה ברורה ובירור הלכה.
- הולצר, א' (תשס"ט). *חרב פיפיות בידם: אקטיביזם צבאי בהגותה של הציונות הדתית*. ירושלים ורמת-גן: יהדות ישראלית, מכון שלום הרטמן, הפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן וכתר.
- הולצר, א' (תשס"א). גלגולו של רעיון "שלוש השבועות" בהגותו של הזרם הציוני-דתי. *דעת*, 47, עמ' 129–145.
- זן-בר, ת' (2002). *בין השלמה להסלמה: תמורות בעמדותיהם של המתנחלים על רקע תהליך אוסלו (1993–2000)*. עבודת מוסמך באוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- כהן, ע' (ללא תאריך). מוסר במלחמת כנען. נדלה מתוך http://tora.us.fm/tnk1/kma/qjrim2/musr_hmlxma.html
- מלמד, ז"מ (תשס"ז). עניני מלחמה. נדלה מתוך <http://www.yeshiva.org.il/midrash/>

.doc/doc17/ki-tetze63.doc

- נריה, מ"צ (תשנ"ב). *צניף מלוכה: כרוז הלכות ועיוני הליכות*. כפר הרא"ה: חי רואי. סגל, ח' (1987). *אחים יקרים: קורות המחותר היהודית*. ירושלים: כתר.
- _____. (1999). *ימית, סוף: המאבק לעצירת הנסיגה מסיני*. בית-אל: הוצאת ספרית בית-אל.
- סדן, א' (תשמ"ב). ליסד מחדש את מדינת היהודים. *נקודה*, 35, עמ' 6–9.
- סימון, ע"א (תשמ"ג). *האם עוד יהודים אנחנו*. תל אביב: ספריית הפועלים והאוניברסיטה העברית – בית-הספר לחינוך בשיתוף עם בית המדרש לרבנים דאמריקה.
- פישר, ש' (2007). פונדמנטליזם וחקר הציונות הדתית. *תיאוריה וביקורת*, 31, עמ' 263–273.
- פרואקטור, י' (2008). *דעת קהל ותקשורת פוליטית: מות תהליך אוסלו כמקרה מבחן*. עבודת דוקטור באוניברסיטת תל-אביב.
- קוק, ראי"ה (1914), *ערפלי טהר* (קובץ גנוז). יפו: דפוס איתן.
- _____. (תש"א). *חזון הגאולה*. ירושלים: האגודה להוצאת כתבי הרר קוק.
- _____. (תשמ"א). *אגרות הראיה*, א–ג (עורך: הרב צ"י קוק). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- _____. (תשמ"ב). *אורות התורה*. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- _____. (תשמ"ב). *אורות*. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- _____. (תשמ"ג). *ערפלי טהר*. ירושלים: המכון ע"ש הרצי"ה קוק.
- _____. (תשמ"ד). *מאמרי הראיה* א–ב. ירושלים: חמו"ל.
- _____. (תשמ"ד). *אגרות הראיה*, ד (עורך: הרב י"ה פילבר). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- _____. (תשמ"ה). *אורות הקודש*, א–ג. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- _____. (תשמ"ה). *מצוות ראיה*. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- _____. (תשמ"ח). *אוצרות הראיה: לקט מאמרים של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, א–ד* (עורך: מ"י צוריאל). תל-אביב: ישיבת שעלבים.
- _____. (תשמ"ט). *עולת ראיה*, א–ב. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- _____. (תש"ן). *גנוי הראיה* (עורך: הרב ב"צ שפירא). ירושלים: המכון ע"ש הרב צבי יהודה הכהן קוק.
- _____. (תשנ"ד). *עין איה*, – *שבת א*. ירושלים: המכון ע"ש הרצי"ה קוק.
- _____. (תשנ"ד). *מאורות הראיה* – שבועות. ירושלים: מכון הרצי"ה.
- _____. (תשנ"ה). *עין איה – ברכות*, א–ב. ירושלים: המכון ע"ש הרצי"ה קוק.
- _____. (תשנ"ה). *מאורות הראיה לחנוכה ארבע פרשיות ופורים*. ירושלים: מכון הרצי"ה.
- _____. (1999). *שמונה קבצים מכתב יד קודשו*, א–ג. ירושלים, חברון-קריית ארבע: חמו"ל.
- קוק, הרצי"ה (תשכ"ז). *לנתיבות ישראל*. תל-אביב: מנורה.
- _____. (תשכ"ז). *השואה, שיחה א*. נתפרסם בתוך: א' *בזק, מדבר בצדקה* (עמ' יג). אילת: ישיבת איילת השחר, תש"ס.

- _____ (תשל"ח). קדושת עם הקודש על אדמת הקודש. בתוך: י' וא' תירוש (עורכים), *הציונות הדתית והמדינה: קובץ מאמרים לשלושים שנות המדינה* (עמ' 140–146). ירושלים: ההסתדרות הציונית העולמית.
- _____ (תשמ"ב). להיות יהודי טוב – קודם כל לחיות בארץ ישראל. בתוך: א' סטריקובסקי (עורך), *המדינה בהגות היהודית, מקורות ומאמרים* (עמ' 212). ירושלים תשמ"ב.
- _____ (תשמ"ב). בין עם לארצו. *ארצי*, ב, עמ' 16–18.
- _____ (תשמ"ו), *במערכה הצבורית: מתוך העיתונות, ראיונות ומאמרים*. עורך: י' ברמסון, ירושלים, אגודת זהב הארץ.
- _____ (תשנ"א). *התורה הגואלת*, א–ב (הביא לדפוס: א' שוורץ). ירושלים: א' שוורץ.
- _____ (תשנ"ה). *ארץ הצבי: במערכה על שלמות ארצנו* (עורכים: הרב ז' מלמד וי' אברמסון). בית-אל: נתיבי אור.
- _____ (תשס"ב). *שיחות הרב צבי יהודה על התורה* (עורך: הרב ש' אבינר). בית-אל: ספרית חוה.
- _____ (תשס"ה). *שיחות הרצי"ה על ארץ ישראל* (עורך: הרב ש' אבינר). בית-אל: ספרית חוה.
- קרומר, ג' (תשנ"ה). להתפלל ברובה, מוטיבים דתיים בתעמולה של הלח"י. בתוך: ח' גניזי (עורך), *דת ומחתרת בארץ ישראל בתקופת המנדט* (עמ' 57–68). תל-אביב: מורשת.
- רביצקי, א' (תשמ"ד). הצפוי – והרשות נתונה: משיחיות, ציונות ועתידה של ישראל בהשקפות הדתיות החלוקות בישראל. בתוך: א' הר-אבן (עורך), *ישראל לקראת המאה ה-21* (עמ' 135–975). ירושלים: מכון ון ליר.
- _____ (תשנ"ג). *הקץ המגולה ומדינת היהודים*. תל-אביב: עם עובד.
- רוזנק, א' (2005). אמונה, שבר ודממה במחשבה היהודית לאחר השואה ובמשנת אנדרה נהר. בתוך: י' עמיר (עורך), *נצח בעתות של שינוי: אנדרה נהר וההגות היהודית הצרפתית לאחר השואה* (עמ' 157–158). תל-אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- _____ (2007). *ההלכה הנבואית: הפילוסופיה של ההלכה במשנת הראי"ה קוק*. ירושלים: מאגנס.
- _____ (2007). *הרב קוק*. ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.
- רוס, ת' (תשמ"ו). הנס כמימד נוסף בהגות המהר"ל מפראג. *דעת*, 17, עמ' 81–97.
- רוס, ת', וגלמן, י' (תשנ"ח). השלכות הפמיניזם על תיאולוגיה יהודית אורתודוקסית. בתוך: מ' מאוטנר, א' שגיא, ר' שמיר (עורכים), *רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית: ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי* (עמ' 443–464). תל-אביב: רמות-אוניברסיטת תל-אביב.
- רענן, צ' (1980). *גוש אמונים*. תל-אביב: ספרית הפועלים.
- שגיא, א' (תשס"ג). *אתגר השיבה אל המסורת*. רמת-גן: מכון שלום הרטמן.
- Rosenak, A. (2013). *The Conquest of the Land of Israel and Associated Moral Questions in the Teachings of Rabbi Kook and His Disciples: Thought in Light*

of the Book Herev Pipiyot Be-Yadam. In: M. Hirshman and K. Berthelot (eds.), *The Gift of the Land and the Fate of the Canaanites in the History of Jewish Thought – From Antiquity to the Modern Period* (pp. 399–428). Oxford: Oxford University Press.

Ross, T. (1997). The Cognitive Value of Religious Truth Statements: Rabbi A. I. Kook and Postmodernism. In: Y. Elman and J. Gorock (eds.), *Hazon Nahum: Studies in Jewish Law and History to Dr. Norman Lamm* (pp. 479–528). New York: Yeshivah University.